

«Samiske kulturminner og friluftsliv- muligheter og utfordringer»

Innlegg på Friluftslivssamling, Troms og Finnmark fylkeskommune, 03.11.2022
Stine Benedicte Sveen, med bidrag fra Ingvild Larsen og Sidsel Bakke

Ark 1 Presentasjon

Takk for invitasjonen til å komme hit i dag. Jeg vil presentere Sametingets erfaringer med kulturminner i forhold til friluftsliv, og vårt arbeid med tilrettelegging og formidling av kulturminner i et friluftslivsperspektiv.

Jeg jobber som arkeolog i kulturminneforvaltningen i Sametinget, med kontorsted her i Tromsø. Jeg er primært arealsaksbehandler, men har hatt en del å gjøre med tilrettelegging og formidling her i Tromsø kommune, som er en av kommunene jeg har ansvar for.

Jeg har to kolleger som jobber spesielt med skjøtsel og tilrettelegging. Ingen av dem kunne dessverre være her i dag, men har bidratt til presentasjonen. Jeg ber derfor om forståelse for at jeg ikke kan svare utfyllende på alt om det skulle være noen spørsmål.

2 Samiske kulturmiljø

Jeg skal først si litt om hva samiske kulturmiljø er, og gi noen konkrete eksempler.

Samiske kulturmiljø eller landskap kan være så mangt. Vi har for det første samiske kyst- og gårdslandskap. Bildet til venstre viser handelsstedet Boaresárku / Bergeby i Várjjat / Varanger. Og det til høyre fjæra i Skárfvággi / Skardalen i Gáivuotna / Kåfjorden som er et utvalgt kulturlandskap i jordbruket.

Sjøsamiske kulturmiljø kan bestå av gårdsanlegg med bolighus og tufter etter eldre gamlebebyggelse, driftsbygninger som stabbur, fjøs og sjåer, åkerlapper, slåttemarker og gjerder. I fjæra finner vi naust, enkelte bevarte båtgammer, sjøbuer, støer og hjeller. Byggeskikken preges av gjenbruk av bygg og materiale. Man har brukt det man hadde for hånden.

3 Samiske kulturlandskap – kyst- og gårdslandskap

De samiske kyst- og gårdslandskapene har automatisk fredete bygg. Til venstre ser vi en automatisk fredet stuebygning (1797) på gården Váljohka i Tanadalen.

Den samiske kysthistorien kan spores tusenvis av år tilbake i tid. Vi finner kjente samiske kulturminnetyper som gammetufter og hellegroper på samme lokaliteter som flere tusen år gamle hustufter. Dette vitner om kontinuitet i ressursbruk og levemåter. Fiske og fangst på sjøpattedyr har vært bærebjelken i sjøsamenes økonomi.

Vi ser også på hustuftene som en del av den samiske forhistorien og kulturarven. Det er mest uttrykk for en praktisk ansvarsfordeling når fylkeskommunen forvalter den eldste delen av forhistorien.

Felt med såkalte hellegroper er en særegen sjøsamisk kulturminnetype. I gropene ble det utvunnet olje og tran fra hval og sel, til eget bruk og til handel. De fleste er datert til jernalderen (600-900 e.Kr.) og ligger på Árdni / Arnøya.

4 Fangstlandskap – samisk villreinfangst

Reinen har i tusenvis av år fulgt samme trekkleier mellom høst- og vinterbeiter i innlandet og vår- og sommerbeiter ved kysten. De reindriftssamiske flytteveiene følger disse trekkleiene. Langs trekk- og flytteveiene finner vi tallrike fangstanlegg for villrein. Bruken antas å spenne fra steinalder til middelalder. Også den samiske villreinfangsten var innrettet mot så vel selvforsyning som handel.

Samiske fangstlandskap eller kulturmiljø kan bestå av omfattende fangstgropsystemer på moer og annen slett mark, og av skyteskjul (samisk: *čillat*), som består av groper med utkastet voll i ur og morene.

De fleste fangstanleggene ligger i fjell- og viddeområder i innlandet, i reinens høstbeiteland. Skyteskjulet til høyre ligger på en rullesteinsholme i Lenesjávri / Leinavann i Indre Troms. Men fangstanleggene fins også helt ut mot kysten, slik som det store fangstanlegget på Guohcavuopmi / Breivikeidet i nærheten av Tromsø, på bildet til venstre.

5 Reindriftslandskap - tamreindrift

Villreinfangst og tamreindrift forutsetter de samme kunnskapene om rein, beite og klima. Tamreinen (*boazu*) og villreinen (*goddi*) er biologisk sett ett og samme dyr, som har samme beitebehov og trekkatferd. Forskjellen går kun på tamhetsgrad.

I løpet av jernalder/middelalder tok tamreindriften over for villreinfangsten blant fjellsamene. I beitelandet finner vi kulturminner som tilhører både fangstsamfunn og reindriftssamfunn, om hverandre.

Den vanligste reindriftssamiske kulturminnetypen er *árran*, som er navnet på ildstedet i telt eller gamme. Ildstedet på bildet til venstre ligger på en reindriftssamisk vårboplass som har vært brukt iallfall siden 1400-tallet, ved Álddesjávri / Altevann i Indre Troms.

Reindriftssamiske kulturmiljø kan bestå av telt- og gammeboplasser med utendørs bålplasser og gjemmer, ulike typer stabbur, kilder, høstingsområder som sennamyrer og ulike typer gjerdeplasser.

Bildet til høyre fra Goahterohči / Russevankskaret i Tromsø kommune viser et imponerende gjerdeanlegg som sperrer skaret i hele dets bredde. Det ble iallfall brukt på 1800-tallet, kanskje også tidligere. Gjerdet ble brukt til å holde reinen til Tromsdalssiidaen igjen på

sommerbeitet fram til flyttingen, for å unngå sammenblanding med nabosiidaen. Det må ha krevd betydelig arbeidsinnsats å bygge og vedlikeholde.

6 Hellig landskap

Samisk hellig landskap eller kulturmiljø består blant annet av naturformasjoner uten menneskeskapte spor. De skiller seg gjerne ut i beliggenhet, størrelse, form eller farge. En del offersteiner (*sieiddit*) har menneskeform, slik som Bønnesteinen ved Náhkkenuorri / Straumen, Moskavuotna / Ullsfjorden, på bildet til høyre.

Urlandskap er et annet kjennetegn ved samiske hellige steder, slik som landskapet ved det hellige fjellet (*bassevárri*) Sieidi ved Muotkejávri / Laksvatn i Tromsø. Ura har trolig blitt oppfattet som en passasje til underverdenen og er også et typisk landskap for samiske bjørne- og menneskegraver.

Ark 7

Vil gå over til å si litt om Sametingets rolle som forvaltningsmyndighet for automatisk fredete samiske kulturminner og bygninger. Dette innebærer blant annet at vi er høringsinstans i arealsaker og har forvaltningsansvar for skjøtsel og tilrettelegging.

Vi uttaler oss til ulike typer planer:

- Arealplaner
- Forvaltningsplaner for friluftsliv
- Forvaltningsplaner for nasjonalparker og andre verneområder
- KIK, kulturminne-/kulturmiljøplaner i kommuner

Sametinget kan også gi innspill om kulturminner i forbindelse med ulike typer avtaler, slik som Sametingets samarbeidsavtaler med bykommuner som Tromsø.

2) Vi forvalter tilskudd til skjøtsel og tilrettelegging av kulturminner og istandsetting av bygninger:

- Sametingets kulturvernmidler
- Statlige midler: BARK, Riksantikvarens bevaringsprogram for arkeologiske kulturminner (2010 – 2022)

Ark 8 Sametingets målsetting for skjøtsel og tilrettelegging

Fra Sametingets kulturminnemelding:

Sametinget vektlegger at prosjektene har en lokal forankring. Målsetting å dekke hele det samiske området, ulike tema og forskjellige språkområder.

Ark 9 BARK-prosjekt «Drive-in» kultursti langs E6, Saltfjellet

Jeg vil nå gi noen eksempler på tilrettelagte lokaliteter Sametinget har jobbet med, og fokusere på friluftsliv.

Eksempel på BARK-prosjekt:

Sametinget har tilrettelagt 6 lokaliteter på Saltfjellet i samarbeid med lokale aktører: blant annet fangstgroper, gammer og såkalte stallotuffer (yngre jernalder og middelalder). De er skiltet med kringleskilt langs E6 og ligger i kort avstand fra veien.

Bildet viser en gamme som er istandsatt av Pitesamisk museum, på vegne av eierne (Kuhmunenfamilien). Viser både nordsamisk og pitesamisk byggeskikk.

Gammen skal være åpen til bruk for turgåere.

På forhånd dialog med den lokale reindrifta om prosjektet. Hvor det skulle skiltes, reindriftshensyn.

Prosjektet viktig for å synliggjøre den pitesamiske historien i området. Dette var også første gang det ble offisielt skiltet på pitesamisk.

Kulturstien er svært mye besøkt og krever en del oppfølging for å holdes ved like. Ved en av lokalitetene (stallotuftene) ble det så mye stier og tråkk at vi måtte iverksette tiltak:

- tuftene er avgrenset med taugjerde
- ny sti som kanaliserer ferdsel utenom kulturminnene

Ark 10: Trollholmsund, Porsanger

Samisk tradisjonslokalitet som er svært mye besøkt i forbindelse med turisme og friluftsliv. Mange og tilfeldige bålplasser og mye tråkk på kulturminnelokaliteten. Sametinget vurderte at det var vanskelig å begrense besøket. Det ble derfor gjort tiltak, sammen med Porsanger kommune, for å få bruken i ordnede former. Gode erfaringer:

- Merket sti (kanaliserte ferdsel)
- Tilrettelagte bålplasser

Ark 11 Snubba kultursti, Evenes

BARC-prosjekt, samarbeid med lokalt grendelag og Evenes kommune. Utgangspunkt: arbeidet med kulturminneplanen.

Markesamisk kulturmiljø (gårds- og reindriftslandskap). Tilrettelegging langs eksisterende vei og sti. Lett tilgjengelig turmål.

Ny metodebruk: Digital formidling med film og fortellinger gjennom QR-koder på skilt. Lokale fortellinger om en del av historien som er lite kjent. Bildet viser en tradisjonslokalitet. Historisk hendelse om en reindriftsfamilie som ble jaget fra boplassen sin av gårdbrukere. Formidling på stedet hvor de bosatte seg på nytt.

Målgruppa lokalbefolkning og skoler. Kulturstien inngår i lokal kulturminneformidling (besøksgård for skoleklasser).

Ark 12: Årøya i Lyngen

Årøya i Lyngenfjorden er landskapsvernområde og statlig sikret friluftsområde. Øya er et populært turmål for båtturister.

Sametinget deltar i et samarbeidsprosjekt med flere andre instanser, blant annet Ishavskysten friluftsråd, som koordinerer prosjektet. Har etablert et «kunnskapslager» ved kaia. Dette er en åpen grillhytte der folk kan få informasjon om kulturminnene.

Ark 13 Samiske kulturminner som krever spesielle hensyn

Samiske kulturminnelokaliteter som i utgangspunktet ikke er egnet for tilrettelegging, eller som krever spesielle hensyn:

Bassebáikkít / Hellige steder:

- Menneske- og bjørnegraver
- Offerplasser

Urørthet = en del av stedets og kulturminnets egenart

Handler om respekt, kulturminnet ment å være skjult

Det kan være funn som ligger oppe i dagen, eller verdifulle funn på stedet.

Øya **Spildra** i Kvænangen er et eksempel på at man likevel har valgt å tilrettelegge.

Samarbeidsprosjekt med fylkeskommunen. Initiert etter at Sametinget mottok varsel om at turgåere fjernet bein fra åpne bjørne- og menneskegraver.

Her er noen kulturminner sikret og tilrettelagt langs kultursti, mens andre er skjermet/får ligge i fred.

Ark 14 Skilting som avbøtende tiltak

Muotki / Eidhaugen, Sállir / Kvaløya, Tromsø kommune

Sametinget fikk søknad av Tromsø kommune om oppgradering av mye brukt turløype mellom Åsland og Storelva på Kvaløya.

Fant en hittil uregistrert gamleboplass med 11 store boliggammetufter. Turløypa i konflikt med automatisk fredet gammetuft (sikringssonen). Dispensasjonsbehandling og prosess med tilpassing av tiltaket (grøfting kun på motsatt side av boplasslokaliteten osv.)

Boplassen berørt av friluftsliv (bål i gammetuftene = skjemming, skade). Enighet om skilting som avbøtende tiltak. Tromsø kommune skal bekoste skiltet og ha vedlikeholdsansvaret.

Ark 15 Reindriftssamisk boplass

Bildet viser en av tuftene. Ligger i et kryss i turløypa, rett ved boligfeltet på Åsland.

Tuftene ligger der det er tidlig bart (vårboplass).

Har tatt trekullprøver og fått dateringer til 8-/900-tallet og 1600-tallet.

Muntlig tradisjon Kittifamilien: boplass for siidaene som flyttet til Ringvassøya. Bodde der under flytting. Strategisk beliggenhet i forhold til eidet. Svært god utsikt fra boplassen. Gammer tyder på lengre tids oppholds også.

Ark 16 Skiltet som skal settes opp

Layout og tekst ferdig. Tekst på samisk og norsk og med sammendrag på engelsk.

Sametinget bidro med dokumentasjon til navneprosess etter stedsnavnloven: *Muotki* («Eidet»).

Ark 17 Ti på topp-løype Govdarohči / Breidalen, Tromsø kommune

Eksempel på direkte konflikt automatisk fredet samisk kulturminne og tursti (Govdarohči / Breidalen, Tromsø kommune): Ti på topp-løype som går over vollen til automatisk fredet fangstgrop.

Problematikk Ti på topp-løypene: benytter eksisterende stier, får dem ikke inn på høring/til uttalelse. Medfører intensiv bruk (bynære områder) og fare for skade på og skjemming av kulturminner. Sametinget har nå tatt kontakt med sikte på dialog i forkant av neste sesong.

Ark 18 Ti på topp-løype gjennom hellig sted som fortsatt respekteres

- Merket sti i hellig landskap. Kulturmiljø og kulturminne (sieidi) med særlig høy verneverdi.

- Merkepinner opp gjennom ura til offersteinen på toppen: En form for skjemming og inngrep. Urørthet en sentral verdi ved offerplassen. Urlandskapet = hellig landskap.
- Løypa passerer rett forbi sieidi, der offerhorn har ligget helt oppe i dagen. Er nå gjemt i ura. Fare for at funn kan gå tapt.
- Ferdsel til og forbi offerplasser tidligere forbundet med rituelt tabu i det samiske samfunnet. Offerplassen var ikke tilgjengelig for alle, og man måtte ta forholdsregler. Den aktuelle sieidien brukt helt fram til 1930-tallet. Blir fortsatt respektert.

Ark 19 Romssavággi – tidlig turisme og friluftsliv

Romssavággi / Tromsdalen et KULA-landskap: kulturhistorisk landskap med nasjonal verneverdi (“nasjonal interesse”). Stikkord: rik reindriftshistorie, tidlig friluftsliv og turisme (fra 1860-tallet).

Bildene viser reineiere i Ommafamilien og deres etterkommere avbildet ved Gjetarsteinen i 1884 og i 2022.

Sametinget og Tromsø kommune samarbeider om skjøtsel og tilrettelegging/formidling:

- Planarbeid: forvaltningsplan for friluftslivet med tiltak (skilting, skjøtsel)
- Samarbeidsavtalen: Romssavággi et kulturmiljø som prioriteres med tanke på tilrettelegging og formidling

De samiske kulturminnene svært godt egnet for formidling. Spennende historie, mange kilder (bl.a. stort fotomateriale fra 1870-tallet og framover). Området er tilrettelagt fra før (infrastruktur). Kulturminnene ligger rett ved turveiene og er lett tilgjengelige. Friluftsområdet er bynært.

Sametinget opplever stor interesse blant skoler (i Tromsø, og sameskoler i Sverige) for å bruke kulturminnene i Romssavággi i undervisningssammenheng. Kunstakademiet har dessuten tatt kulturlandskapet i bruk i undervisningssammenheng, i samarbeid med Sametinget. Ved sommerboplassen på Dalheim har KA hatt sommerskole, og samiske kunstnere utendørs verksted.

Kulturminnene blir brukt i forbindelse med friluftsteater. Og boplassene har vært åsted for innspilling av dokumentarfilm.

Ark 20 Skjøtsel på Ommaboplassen

Skjøtsel iverksatt, Tromsø kommune (Park og friluft) i samarbeid med Gutta på skauen.

Gran tas ut, skogen tynnes.

Skjøtsel gjorde at hittil ukjente kulturminner har kommet til syne, blant annet denne gammetufta, hvor det sto gran tidligere. Steinen gjorde at den ble identifisert.

Gammen til Ándom Omma og Margareta Labba. Bilde fra begynnelsen av 1880-tallet.

Ark 21 Romssavággi – formidling for turgåere, skoleklasser og samiske etterkommere

De fleste reieierne i Romssavággi / Tromsdalen ble tvangsflyttet til Sverige på 1920-tallet. Tre familier fikk bli pga. turismen og inntektene det ga til byens handelsstand og befolkning. Etterkommerne av de tvangsflyttede bor i dag over hele Sverige, og noen i Tromsøområdet.

Etterkommerne er også en målgruppe for formidlingen. Kunnskapsbehov. Ikke lenger kunnskap om hvor deres familier har bodd.

I sommer var jeg invitert med som kulturminneguide i forbindelse med en privat samling og kulturminnevandring for etterkommerne. Barnebarna til en av de siste som bodde på boplassen (Desirée og Mirja Päiviö) formidlet slektshistorien og sine muntlige overleveringer.

Her står vi foran det nylig oppsatte turskiltet til Tromsø kommune, der Sametinget har bidratt med tekst på norsk og samisk og informasjon om hensyn som bør tas til kulturminnene. Også her bidro vi med dokumentasjon til navneprosess etter stedsnavnloven (*Romssavággi* nå det offisielle samiske navnet på Tromsdalen).

Bildet til høyre viser et besøk på Hurriboplassen i 2020 med Maria Blind, som vokste opp der, og hennes barnebarn. Maria var da 93 år og den siste gjenlevende av de tidligere beboerne. Det ble Marias siste besøk til sitt barndomshjem. Maria var opptatt av at stedet og historien skulle bli synliggjort.